

Oktatás és nacionalizmus a XIX–XX. század fordulóján a Magyar és a Román Királyságban A „Lex Apponyi” (1907:XXVII. tc.) és a Spiru Haret-féle oktatásügyi törvények

A XIX. század végi, XX. század eleji magyar oktatáspolitikai intézkedésekben mind a kortársak¹, mind a későbbi történetírás² asszimilációs törekvéseket látott. A magyarosítási szándék – mindamelllett, hogy az analfabetizmus felszámolására is törekedtek – megkérdőjelezhetetlen³, azonban fontos megvizsgálunk azt is, hogy mindez mennyire mondható általános tendenciának a korszakban. Azonos irányvonalakat követett-e a szomszéd Román Királyság is, vagy mindez magyar sajátosság?

A tanulmányunk a korszak Román Királyságának oktatáspolitikáját fogja vizsgálni részletesebben – azon belül is leginkább a Spiru Haret-féle oktatási törvényeket – két ok miatt is. Egyrészt azért, mert a korszak magyar oktatáspolitikai törekvései ellen az erdélyi románság tiltakozott leghevesebben⁴ – így joggal lehetünk kíváncsiak arra, hogy Ó-Romániában az oktatáspolitikát jellemzi-e az asszimilációs szándék –, másrészt meg ennek a vizsgálatnak az eredménye tökéletes indikátor lehet ahhoz, hogy megválaszoljuk a kérdést: valóban annyira drasztikusak voltak a magyar oktatásügyi törvények – ezen belül is a gróf Apponyi Albert⁵ nevéhez köthető törvénycsomag –, mint ahogy azt a kortárs, majd a későbbi román történetírás állítja? A feltett kérdések már csak azért sem másodlagosak, mert a vizsgált évtizedekben a Magyarországról elvándorlók második legkedveltebb célpontja – Amerika után – Románia volt.⁶ Így a román oktatáspolitikai törekvések a korszakban igen nagy hatással voltak a romániai magyar diaszpóra⁷ életére.

A népoktatás komolyabb megszervezésére a román vajdaságokban – bár román források szerint a XVI. századtól kezdődően tesznek kísérletet erre⁸ – 1831/1832-ben került sor, amikor az orosz kormányzat⁹ kiadta a Regulament Organicot (Szervezeti Szabályzatot). A szabályzat közoktatásra vonatkozó részének – melynek összeállítója Gheorghe Asachi¹⁰ – célja a falvakban való iskolaalapítás volt, amelyben a gyerekek novembertől márciusig tanulhatnak, s ennek érdekében próbálták rávenni a nagybirtokos bojárokat, hogy biztosítsanak épületet az oktatás számára. A szabályzat az oktatás középpontjába az anyanyelvet állította, így hangsúlyossá vált az irodalomtanítás és az ország történelme.¹¹ Az eredmény mindössze 29 falusi iskola létrejötté, amelynek száma 1864-ig Havasalföldön 288-ra, Moldvában 1859-ig 59-re emelkedett.¹² A két fejedelemség egyesülése után (1859) a népoktatás állami kézbe került, s 1864-ben megszületett az első román oktatásügyi törvény.¹³ Ennek értelmében az iskola működésének költsége az államot és az adott községet terhelte. A román állam biztosította a tanítói fizetéseket, az igazgatási költségeket, s némi tanszersegélyt, míg a község biztosította és tartotta fenn, rendezte be és fűtötte az iskolahelyiséget. A törvény első évében 1988 falusi és 165 városi iskola működött (1988, illetve 516 tanítót foglalkoztattak), s biztosított oktatást 62 000, illetve 23 000 tanulóknak.¹⁴ Az 1864. évi 1150-es számú törvény 53. pontja előírta¹⁵, hogy a községi elemi fiúiskolákban csak az állam által engedélyezett tankönyvek használhatók, amelyeket az állam nyomdájában fognak nyomtatni¹⁶. Igaz már előtte is figyeltek arra, hogy azokba a moldvai iskolákba, melyekbe zömében magyar növendékek jártak,

„oláh tankönyvek” és „oláh imádságos könyvek” jussanak.¹⁷ Mindemellett a törvény nem engedélyezte a nem román nyelvű iskolák működését, így megszűntek a csángó-magyarok iskolái.¹⁸ Nem véletlenül említi meg a szerzőjét fel nem tüntető, 1879-ben megjelent munka a csángók asszimilációjának egyik fontos tényezőjeként az iskolát, amely „a nemzeti érzelmet nem ismerő idegenek kezeiben lévén, természetes, hogy a gyermekek, e tiszta magyar faj sarjadéki, sem a hit alapelemeiben, sem nyelvben kellő kiképeztetést nem nyernek. [...] ily módon lassankint elveszítvén, az ifjú nemzedék idővel kiütözik jelleméből, később megszűnik lenni katolikus és magyar, lesz belőle oláh és óhítú.”¹⁹ A román szándékról legnyíltabban egy erdélyi román újságíró beszélt cikkében, amikor így ír: „Nicolae Crețulescu²⁰ vallás- és közoktatásügyi miniszter úr [...] románosítsd el a csángókat [...] és így örök hálnkban fogsz részesülni. E cél érdekében a következő intézkedéseket kell foganatosítani: minden magyar helységben, még a legeldugottabb völgyben is iskolát kell létesíteni; a gyermekeket végrehajtó segítségével iskolába kell vitetni télen és nyáron, különösen a lányokat, akikből majd anyák lesznek, és gyermekeiket románul fogják tanítani...”²¹ Ilyen indíttatásból Bukarest magyarul nem tudó tanítókat küldött a magyar falvakba – a közösség tiltakozása ellenére –, akik veréssel torolták meg azt, ha valaki magyarul szólalt meg az iskolában.²²

Árulkodik a „fiatalkorú” Románia nemzeti és vallási kisebbségekkel kapcsolatos koncepciójáról az is, hogy az 1878-as berlini kongresszus – amely az orosz–román–török háború után rendezte újjá Kelet-Európa és a Balkán országhatárait – csak úgy ismerte el Románia függetlenségét, ha szavatolja az etnikai és vallási kisebbségek egyenjogúságát.²³ Az 1860-as évek derekán végrehajtott kisebb fejlesztés a román oktatásügyben nem lett volna végrehajtható a magyar tanítóképzőkben végzett erdélyi román tanítók nélkül. Az újonnan megnyitott moldvai és havasalföldi iskolák élére – tekintettel arra, hogy a román tanítóképzés még nagyon „gyerekipőben” járt – erdélyi román tanítók kerültek. A román történetírás szerint ezek a román tanítók a „magyarok gyűlölete elől menekültek”, sokkal valószínűbb azonban, hogy a könnyebb elhelyezkedés és boldogulás reményében költöztek a Román Királyságba. Mindez megoldást jelentett az ottani tanítóhiányra, s lehetővé vált a megnyitott új intézmények működtetése.²⁴ A közvélemény a próbálkozások és kisebb eredmények ellenére elégedetlen volt a közoktatási rendszerrel, ezért Sturdza miniszter engedve a nyomásnak Spiru Haretet – a bukaresti egyetem tanárát – bízta meg azzal, hogy írjon jelentést a közoktatás helyzetéről. Az 1884-re elkészült jelentéséért – amelyben többek között szól az iskolai tankönyvek hiányosságairól, valamint az iskolai kollégiumok áldatlan állapotáról – Haretet az akadémia megjutalmazta, de az iskolai állapotokat sötétnek lefestő jelentés hatalmas vitákat generált. A jelentésben többek között a következő állt: „Amennyiben a mostani helyzet hosszú távon fennmarad, az az oktatás halálát jelentené. Nélkülözhetetlen a sürgős orvosság.”²⁵ Bogdan Petriceicu Hașdeu – akit a román kultúra egyik legnagyobb történelmi személyiségeként tartanak számon – egyenesen azt állította, hogy a jelentés szerzője a román közoktatást a „magyarok gúnykacájának tárgyává” akarta tenni.²⁶ A jelentés után két évvel született 1886-os törvény bevezette a teljes iskolarendszer feltétel nélküli állami ellenőrzését, amely a tanfelügyeletre, a „nemzeti hagyományok életben tartására” vonatkozott.²⁷ Ballagi Aladár is arra hívja fel a figyelmet 1888-ban megjelent munkájában – amely a moldvai magyarság helyzetével foglalkozott –, hogy a Romániában élő nagyszámú magyar közösség asszimilációjában nagy szerepe van az „állami közoktatás nemzetképző erejének, melynek vezetése a románok kezében van”.²⁸ „Eddig a magyar deákok vagy catecheták oktatták a fiatalságot [...]. Ma, kinevezett román állami tanítók állították be a falusi iskolákba, hol katolikus papok vagy

deákok még a hitoktatást sem végezhetik magyarul.” – fakad ki tanulmányának utolsó mondataiban a szerző.²⁹ A román tanítók magyar falvakba történő kinevezéséről szóló panasz akkor nyer igazán jelentőséget, amikor szembesülünk azon adatokkal, mely szerint 1877 és 1888 között a vidéki iskolákban betöltött állások száma 1882-ről 2952-re, míg a városi tanítók száma 113-al emelkedett.³⁰ Ez azt jelenti, hogy az évek teltével egyre nagyobb lehetőség kínálkozott Bukarest számára, hogy román tanítókkal lássák el a nem román lakosságú falvak iskoláit.

A második román népoktatási törvény 1893-ban látott napvilágot. A Take Ionescu-féle törvény elrendelte, hogy minden községben csak egy iskolát állítsanak fel, melynek első tanítóját a község fizette, a második tanító fizetését az állam és a község fele-fele arányban biztosította. Tekintettel arra, hogy az tanítók jövedelmének előteremtése a település lakosait terhelte, a falvak megpróbálták nem létrehozni tanítói állásokat, így a kötelező és ingyenes népoktatás gyakorlati megvalósítása még váratott magára. A törvény szerint a falvakban háromféle iskola van (háromosztályos, négyosztályos, és ahol van két tanító ott ötosztályos), melyekben a következő eszmének kell teret nyitni: „Az iskola szervezett közintézmény, melynek egyedüli alapja az állam és egyedüli célja: annak [azaz az államnak – K. A.] jövőbeli megerősítése és biztosítása.”³¹ A 7 és 14 év közötti gyermekek számára kötelezővé vált az iskolába járás, a törvény első fejezete világossá tette a szülők számára, hogy abban az esetben, ha gyermekeik nem jelennek meg az iskolában büntetésre számíthatnak.³²

A harmadik román népoktatási törvény³³ (1896) egységesítette a népiskolát, s ugyanazt a tantervet írta elő a falusi iskoláknak, mint a városiaknak. Az egységesített tananyagot a városi iskolák és a négytanítós falusi iskolák négy év alatt, az egy- és háromtanítós oktatási intézmények tanulói öt év alatt voltak kénytelenek elsajátítani. A törvény Iskolai Pénztárat létesített, amely törlesztéses hitellel és adott esetekben építkezési segélyezésekkel is próbálta elősegíteni az iskolák számának gyarapítását.³⁴ Az 1896-os népoktatási törvényt a fentiekben már említett, közoktatásügyi miniszternek kinevezett (1897) Spiru Haret négy ízben is módosította (1901, 1903, 1908, 1909)³⁵, s tevékenységének köszönhetően a Román Királyság oktatása fejlődésnek indult. A törvény kimondta, hogy csak az az iskola kaphat nyilvánossági jogot, amely állami tantervet használ és kizárólag román nyelven oktat, még abban az esetben is, ha az adott intézmény az ország nem románok lakta régiójában van.³⁶

Spiru Haret tevékenységének – a róla elnevezett egyetem honlapja szerint is – két területe van.³⁷ Maradandót alkotott a tudomány és oktatás terén és a szociális téren végzett munkája is jelentős. Az 1851-ben, Iaşiban (Jászvásár) született, örmény származású Haret 1869-ben iratkozott be a Bukaresti Egyetem fizika–matematika szakára. Doktorátusát Párizsban szerezte, majd hazatért és a Bukaresti Egyetemen adott elő 1878-tól egészen 1910-ig. 1878-tól az „iskolák embere” néven ismert Haret először tanfelügyelőként (1883–1885)³⁸, később oktatási főtitkárként (1885 és 1888 áprilisa között)³⁹, majd három ízben oktatásügyi miniszterként⁴⁰ dolgozott azért, hogy hazájának oktatásügyi helyzetén javítson.⁴¹

Haret meglátása szerint az oktatásnak nemcsak az a célja, hogy elméleti és gyakorlati ismereteket adjon át országa állampolgárainak, hanem az is, hogy „érzékenyvé tegye” azokat az ország és nemzet problémái iránt. „Amilyen ma az iskola, olyan lesz a jövő országa.” – mondta 1895-ben.⁴² Úgy gondolta, hogy a népiskola feladata a „nemzettudat erősítése”, amelyen keresztül „a nép megismerheti múltját, megértheti jelenét és feladatát a jövőre nézve”.⁴³ Halála után húsz évvel egy román tanító azt írta, hogy a harei iskola célja az „igaz, jó hazafi és jó román állampolgár” kinevelése volt, mely

állampolgár „tisztá keresztény lélekkel” rendelkezik.⁴⁴ 1897-ben – ekkor már oktatásügyi miniszterként – április 22-én kiadott körrendeletében így szólította fel a romániai néptanítókat: „Legyetek rajta, hogy a gyermekek történelmünk eseményeit sokkal többre becsüljék, mint más nemzetekét [...], higgyék, hogy a román nemzet a legvitézebb és a legelőkelőbb minden nemzetek között. Ne féljenek attól, hogy túlzásokba esnek, sőt mentől tovább mennek, annál jobb lesz.”⁴⁵ Mindezek az elvek jól nyomon követhetőek a miniszter oktatáspolitikával kapcsolatos tevékenységében. A román parlament 1898. március 23-án fogadta el a közép- és felsőoktatásra⁴⁶, 1899-ben pedig a szakoktatásra vonatkozó törvénymódosításokat. Miniszterségének második ciklusa alatt, 1904. december 3-án vezették be a magánoktatásra vonatkozó törvényeket.

Az 1898-as törvény a középfokú oktatás időtartamát egy évvel meghosszabbította, két ciklusra bontotta azt (gimnázium, líceum), s három szekciót alakított ki (reál, modern, klasszikus tudományokat tömörítő). A gimnáziumok és a líceumok a fiúkat oktatták, a lányok nevelését két fokozatú (5 és 4 éves) iskolák biztosították⁴⁷, ahol a számukra fontos ismereteket sajátíthatták el (gyermeknevelés, higiénia stb.). A hreti intézkedések szorgalmazták a vidéki oktatás fejlesztését, követve az „egy népiskolát minden faluba” elvárását.⁴⁸ Az 1200 iskola létrehozása mellett Haretnek köszönhetően létrejött 1897-ben az Albina (Méh) nevű hetilap, amelynek példányai kisebb anyagi ráfordítással eljutottak a vidéki lakossághoz.⁴⁹ A hetilap huszonegy pontban határozta meg, hogy milyen témákkal akar hasábjain foglalkozni, s ezek között szerepet kaptak a hittel és a hazával, a nemzet történelmével, a nagy román államférfiakkal, a román nyelvvel és folklórral, a politikával és a népiskolával foglalkozó témák. Mindennek az ismerete azért is fontos, mert a hasonló témákat boncolgató, oktatással foglalkozó újságokat⁵⁰ az erdélyi román nemzetiségi képviselők azzal vádolták, hogy propagandát folytatnak a magyarosítás mellett, de mint látjuk, ilyen jellegű és tartalmú lap a Kárpátokon túl is létrejött, és megjelent hosszú éveken keresztül. Haret döntésének értelmében nagy hangsúlyt kellett fektetnie az iskola pedagógusainak a tanórán kívüli oktatási tevékenységekre. Szorgalmazta a törvény a nemzeti ünnepekre⁵¹ való méltó megemlékezést iskolai műsorok keretében, s az 1898. április 13-ai határozat értelmében minden év május 10. napján országosan labdajáték vetélkedőket rendeztek. Támogatta az iskolai testnevelést – így tekinthető Romániában a testnevelés tantárgy atyjának –, iskolai és kollégiumi étkezdéket hozott létre⁵², igyekezett megoldani az iskolába járó tanulók közlekedési gondjait. Szorgalmazta a didaktikai eszközök (pl. földrajzi térképek) használatát és ösztönözte a növendékek nemzeti szellemben történő oktatását.⁵³ Hogyan képzelte el ennek a megvalósítását? Javasolta, hogy az iskolai ünnepek hazafias jelleggel legyenek „megöltve” és szorgalmazta a néptáncoktatást, valamint a román népi játékok megtanítását.⁵⁴ Nagy jelentőséget tulajdonítottak Haret intézkedései a román történelemoktatásnak, olyannyira, hogy a „legfontosabb tantárgynak” minősítette, amellyel lehetséges „felmagasztalni a román lelkeket”.⁵⁵ Megkövetelte az iskolai kirándulások olyan megszervezését, melyeknek célpontja egy a román történelem szempontjából fontos település, vagy emlékmű. Az emlékművek karbantartására irányuló, az oktatási intézmények által végzett munkát 1897-től hivatalosan is a Romániai Nyilvános Történelmi Emlékhelyek jegyzéke tartotta számon. A miniszter arra ösztönözte az írókat és zeneszerzőket, hogy nemzeti érzelmű műveket írjanak és komponáljanak a fiatalok számára.⁵⁶ Figyelmet fordított a pedagógusok képzésére és felkészítésére és létrehozta 1903-ban a Pedagógia Könyvtárát. Miniszterségének első éve és nyugdíjba vonulásának esztendeje (1897–1910) között 2375 tanítóval lett több Romániában, ami igen jelentős eredménynek bizonyul, ismerve azt, hogy az 1897 előtti 29 év alatt 962 fővel nőtt a tanítók száma.⁵⁷ Az intézkedések között sok olyat találunk, amelyek előrelépést jelentenek

a romániai oktatás fejlesztésében, ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy Haret minisztersége alatt továbbra is sorra születtek az olyan törvények, amelyekkel megpróbálták ellehetetleníteni a nemzetiségi magániskolákat⁵⁸ – valamint azokat az iskolákat, amelyekbe zömmel nem románajkú növendékek jártak. S amennyiben ez nem ment, akkor próbálták az ilyen iskolák falai közé is „becsempészni” a román nyelvet és szellemiséget. Haret – ugyanúgy, mint elődei – tisztában volt azzal, hogy az 1878-ban Romániához csatolt Dobrudza tartomány lakóinak többsége nem román nemzetiségű, s tudott a romániai nagyszámú magyar lakosságról is.⁵⁹ A cél továbbra is a nemzetiségek asszimilálása maradt, s ennek egyik eszköze továbbra is az iskola volt. A XX. század elején, a Haret-féle időszak első éveitől a romániai magyarok már visszasírták az előző század második felének – akkor még „áldatlan állapotnak” gondolt – oktatásügyi helyzetét. Az 1900-as évek elejéről visszatekintve, a nehézségek közepette már úgy tűnt, „a református egyházak és iskolák [...] örömdetesen fejlődtek és virágoztak” a XIX. század végén.⁶⁰ Az 1898-ban hozott törvény szerint középiskolai tanár csak román állampolgárságú személy lehetett. Törvény született arról, hogy a növendékek az adott magániskolában elégséges óraszámban tanulják a román irodalmat és nyelvtant, mely tantárgyat csak képesített, román állampolgárságú szakember taníthatott, akit nem az állam, hanem a fenntartó volt kénytelen fizetni.⁶¹ Tanítók alkalmazásához a román kultuszminisztérium beleegyezésre volt szükség, s iskolagazgatóvá csak az válhatott, aki anyanyelvi szinten tudott románul és ezt nyelvvizsgálattal bizonyította.⁶² Magyar felekezeti magániskola tanulója olyan növendék lehetett, aki tanköteles magyar állampolgár volt. Ha időközben román állampolgárságot szerzett, vagy a magyart elveszítette és úgymond „hontalanná” vált⁶³, tanulmányait másik, román nyelvű intézményben kellett folytatnia.⁶⁴ A sovinszta román kormány nem bánt kesztyűs kézzel más nemzetiségi tanintézményekkel sem, amelyről tanúskodnak az al-dunai görögöknél tartott, kiutasításokkal is járó házkutatások és iskolabezárások, valamint a zsidó tanintézetek vallásos szokásrendjébe durván beavatkozó intézkedések. A nyilvántartási könyveket, az osztálynaplót – legalább párhuzamosan az adott nemzetiség nyelvvel – románul kellett vezetni, s annak ellenére, hogy a tanintézetben kiállított bizonyítványt Romániában nem tekintették érvényes okiratnak, az osztályzás a romániai oktatás által előírt rendszer szerint kellett történni.⁶⁵ Mint ahogy a fentiekben már láttuk, a kötelező állami és ortodox ünnepek megülése amúgy is nehezé tette újabb ünnepnapok beiktatását az éves tanmenetbe, de az 1897. november 17-én kelt 72.232/18.425. B. számú miniszteri körrendelet már hivatalosan is tiltotta a magániskoláknak az előírtak feletti szünnapok beemelését.⁶⁶ A román királyi pár arcképének díszítenie kellett a tanterem falát, s egy 1902-es miniszteri rendelet – melyet az 1903. augusztus 8-ai 7.104 számú közoktatási miniszteri körrendelet a magániskolákra is kiterjesztett – szabályozta a román nemzeti zászló és a király himnusz tiszteletét.⁶⁷ Kényszerítették a református egyházat, hogy iskoláikban a román nyelv, történelem, földrajz tantárgyak sikeresebb tanítása végett görögkeleti vallású, magyarul nem tudó tanítókat vegyenek föl, természetesen saját költségükön.⁶⁸ Miután nagy anyagi áldozatok árán próbáltak ennek eleget tenni, követelték ezen iskoláktól azt is, hogy „ne történjék a magyar tantárgyak tanítása oly magyar hazafias szempontból”, s mivel ennek gyökerét a magyar nyelvű földrajz, történelem, nyelvtan és olvasókönyvekben látták, így ezeknek használatát azonnal betiltották.⁶⁹ Ezzel egyidejűleg utasították a református egyházat arra, hogy írjanak ki pályázatot a betiltott könyveket pótolandó új tankönyvek összeállítására – természetesen saját költségen –, s mindaddig, amíg új tankönyvek nem lesznek nyomtatva – amennyiben addig akarnak magyar nyelvet tanítani – használják az állattan, vagy a matematika tankönyveket. Mennyire tartották be a román hatóságok a törvényben leírtakat? Erről árulkodik egy 1902. évi eset. A református intézményi központ, a Kálvineum

koedukált református iskoláját Bukarestben azért kellett szétválasztani, mert a román tanügyi hatóságok be akarták záratni az intézményt. A Spiru Haret miniszter utasítására lefolytatott vizsgálat során több szabálytalanságra is fény derült. A jelentés szerint az intézmény tanítói nem tudtak románul, magyar nyelvű volt az iskolai adminisztráció, hatósági engedély nélkül szervezték a leányiskolát, az 1898. V. 28-i miniszteri rendelettel össze nem egyeztethető tankönyveket használtak, s egyik tanítójuk (név szerint Kertész József) a sajtóban támadta Romániát.⁷⁰ A miniszteri határozat értelmében az iskola két lehetőség közül választhatott: vagy bezárja kapuit, vagy sürgősen orvosolja „hibáit”.⁷¹ A helyzet komolyságát mutatja az, hogy 1902 őszén a nacionalista Román Kulturális Egység Ligájának sorozatos támadásait is ki kellett „védeniük” a regáti magyar oktatási intézményeknek, s mindezek diplomáciai problémákat okoztak az Osztrák–Magyar Monarchia és a Román Királyság között.⁷² A helyzet pikantériája, hogy miközben az erdélyi román nemzetiségi képviselők minden olyan törvény és intézkedés ellen, melyben kisebbségi jogaik csorbítását látták hevesen – akár regáti testvéreik segítségét igénybe véve a nyugati sajtóban is – tiltakoztak, a magyar pénzen alapított és fenntartott romániai felekezeti (katolikus és református) oktatási intézményeket a tanfelügyelők arra kérték, hogy a román törvényeket maximálisan tartsák be, hisz ez lehet a záloga az intézmények zavartalan működésének.⁷³ A román kultuszminiszter a Romániában élő nemzetiségek elrománosítását olyannyira feladatának tekintette, hogy e cél elérésében eszköznek nemcsak a fentiekben már említett elemi és az azt követő felsőbb iskolákat tekintette, hanem szándékában állt az oktatást megalapozó óvodáktól kezdődően letenni az ehhez vezető útnak az alapjait. Ezért az óvoda feladatának szánta a román nyelv „életkornak megfelelő megismertetését”, amely majd lehetővé teszi „az idegen lakosságú falvakban a gyermekek oktatásának gyorsabb uniformizálását”.⁷⁴ Így majd könnyebben fogja az elemi iskola is feladatát végrehajtani, s a hatalmas akadályok elgördülnek, mely akadály: „nyelvünk nem ismerése” – fogalmazott Haret Spiru.⁷⁵ A román kormány ennek érdekében 1897 és 1910 között összesen 168 óvodát állított fel, többségét a dobрудzsai nem román falvaiba, de a moldvai falvakba is „jutott” 20 ilyen új intézmény.⁷⁶ Ennek a koncepciónak megvalósítását segítette volna az is, hogy 1909. december 11-én törvényt születtett arról, hogy az óvodák látogatása kötelező. A Magyar Királyságban ugyan már 1891-ben megszavazták az óvoda-törvényt, mely szerint az óvodába járó magyarul nem beszélő gyermekek nevelését össze kell kapcsolni a magyar államnyelv megismertetésének bevezetésével, de – szemben azzal, hogy a Romániában 1909-ben hozott törvény mindenkire nézve kötelező volt – a gyermekeiket otthon nevelni tudó szülők nem voltak kötelesek gyermekeiket ezekbe az intézményekbe járattatni⁷⁷, s az óvónőknek sem kellett következményekkel számolniuk, ha nem tettek eleget a törvényben előírtaknak. Raffay Ernő ugyancsak a nem magyarok lakta területekre való „koncentrálásra” hívja fel a figyelmet az új elemi iskolák létrehozásakor és megépítésekor Spiru Haret miniszteri munkásságának ideje alatt. Az 1900-as adatok szerint ugyanis az analfabetizmus a románok lakta Olténiában volt a legnagyobb (csak a lakosság 14,1%-a írt és olvasott), míg az írni-olvasni tudók aránya azokon a helyeken kimagaslóan nagy, amely területek lakossága zömében nem román anyanyelvű (pl. Dobrudzsa, 24,8%).⁷⁸ Minderre a magyarázat igen egyszerű. Ezeket a nem román lakta vidékeket jól felszerelt, román tannyelvű iskolákkal árasztották ellen annak reményében, hogy ez segítség lehet a gyors elrománosításban.

Haret kultuszminiszterségének ideje alatt hatalmas fejlődés ment keresztül a román oktatásügy, melynek egyik bizonyítéka, hogy gyarapodtak az elemi népiskolák és nőtt az írni-olvasni tudók száma. Iași megye 271 falujából 1876–1878 között 35 rendelkezett elemi iskolával és hivatalosan 43 iskolás járta ezt ki, míg a XX. század elejére nemcsak

az iskolák száma nőtt a megyében, hanem az elemi elvégzők száma is emelkedett.⁷⁹ Valóban igaz az, hogy a miniszternek köszönhetően lett a román néptanító „a falu első és független embere”, akinek „feladat köréül nem egy ideális falu, hanem az illető tanító faluja tényleges erkölcsi, kulturális, szociális, gazdasági állapotának fokozatos és évről-évre ellenőrzött továbbfejlesztését tűzte ki”.⁸⁰ Ugyanakkor az oktatás fejlesztése, az iskolák számának és az írni-olvasni tudó állampolgárok számának növelése összekapcsolódott egy olyan asszimilációs törekvéssel, amely azt eredményezte – sok más egyéb tényezővel egyetemben –, hogy a századforduló után tíz évvel a romániai kisebbségek létszáma rohamosan csökkenni kezdett.⁸¹ Arra vonatkozóan, hogy pontosan mennyivel nehéz lenne pontos adatokat találni, ugyanis a román népszámlálások nem tartalmaztak anyanyelvi-nemzetiségi adatokat. Az 1905-ös népszámlálási kötet a következőképpen indokolja azt, hogy miért hiányzik az anyanyelvi és nemzetiségi adatsor: „Nemzetiségről itt nem lehet szó! A fogalmat sem lehet szigorú tudományossággal alkalmazni!”⁸² Az az állami koncepció, amely az oktatás színvonalának növelését összekapcsolta az egységes nemzetállam létrehozásának víziójával, nemcsak a Magyar Királyságra jellemző a XIX–XX. század fordulóján, hanem a szomszédos Román Királyságra is.⁸³ Teljes mértékben találóak a Politikai Hetiszemle 1906-ban írt sorai, amelyek a következők voltak: „Európa összes kultúrállamaiban kitartó törekvést látunk a nemzeti megszilárdulás felé. A hatalmas Németország épen olyan tervszerűen irányítja egész közéletét izzó nemzeti irányban, mint p. o. [példának okáért – K. A.] a Balkán ifjú állama, Románia. Kérlelhetetlenül megsemmisül úgy ezekben, mint a többi államokban minden törekvés, amely az állam nemzeti érdekeivel ellentétben áll.”⁸⁴ Az 1907. évi „Lex Apponyi” – a nemzetiségi politikusoknak és nyugati támogatóiknak⁸⁵ köszönhetően – kezdetben „csak” óriási felháborodást váltott ki, majd Nagy-Románia létrejötte után a román parlament hozzájárult ahhoz, hogy az erőszakos asszimiláció jelképévé váljon.⁸⁶ Pedig – mint ahogy láthattuk – a Spiru Haret-féle törvények is – felhasználva az oktatás nyújtotta lehetőségeket – hasonló módon próbálták a nemzetiségek beolvasztását megvalósítani.⁸⁷ Mindez tehát, amit a történetírás – leginkább a szomszéd országok történetírása, de sok esetben a hazai is – joggal a korszak magyar politikusaink a szeméret, nem „magyar sajátosság”, hanem a korszak általános tendenciája, amely ugyanúgy jellemző Romániára is, mint a Magyar Királyságra.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anka László (2011): Apponyi Albert és az elemi népiskolai oktatás ingyenessé tétele. Új Pedagógiai Szemle, 61. évf. 11–12. sz.
- Alexandru Vaida Voievod (1998): „Gézengúz nép valatok kezdte óta...”. Korunk, 3./9. évf. 4. sz.
- Ballagi Aladár (1888): A magyarság Moldvában. Fanda József könyvnyomdája, Budapest.
- Bánffy Dezső (1903): Magyar nemzetiségi politika. Légrády Testvérek, Budapest.
- Bánffy Dezső (1903): A magyar nemzetiségi politika és a sovinizmus. Orsz. Közp. Községi Nyomda, Budapest.
- Barabás Endre (1901): A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. Pesti Könyvnyomda – Részvény-társaság, Budapest.
- Barabás Endre (1908): Románia közoktatásügye. Nyomtatott az „Ellenzék” könyvnyomdájában, Kolozsvár.
- Barabás Endre (1931): A román kormány miként tette hírhedtté a magyar (Apponyi-féle) törvényeket a román parlamentben a román közvélemény és a Népszövetség előtt. Népies Irodalmi Társaság, Budapest.
- Beke György (1994): Népek nagy romlása román uralom alatt. Szenci Molnár Társaság, Budapest.
- Bíró Sándor (1989): Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

- Budapesti Hírlap, XXVI. évf., 198. sz. (1906. július 21.)
- Csoma Gergely (1988): A moldvai csángó magyarok. (Az utószót írta Domokos Pál Péter.) Corvina Kiadó, Budapest.
- Dolmányos István (1968): A „Lex Apponyi”. Századok, 102. évf. 3–4. sz.
- Dragnea Mihai: Modernizarea învățământului românesc (sec. al XIX-lea)
- Dragnea Mihai: A román oktatásügy modernizálása a XIX. században, [web:] <https://www.istoria-romanilor.com/modernizarea-Invatamantului-romanesc-sec-al-xix-lea/2011/09/15> (letöltés: 2018. május 14.)
- Dr. Gál Kelemen (1930): A nemzeti nevelés román fogalmazásában. In Dr. György Lajos (szerk.): Erdélyi Tudományos Füzetek, 24. sz. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár.
- Dr. Thirring Gusztáv (1904): A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Kilián Frigyes magy. Kir. könyvnyomdája, Budapest.
- Dumitru Ilea (1932): Spiru Haret emlékére. Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf. 11–12. sz. = Dumitru Ilea (1932): In Memoria lui Spiru Haret. in: Școala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12.
- George Joandrea (1905): A gyermekjátékok és azok pedagógiai fontossága. VIII. jelentés a lugosi ortodox, román tanítási nyelvű fiú- és leánynevelő intézet 1904/1905-ös tanévről. = George Joandrea (1905): Jocurile de copii și importanța lor pedagogică. Raportul VIII al școalei capitale ortodox or.române de băieții și fetețe din Lugoj pe anul școlastic 1904/1905.
- Gh. Apostol (1932): Ünnepi beszéd. Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf. 11–12. sz. = Gh. Apostol (1932): Discurs festiv. in: Școala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12.
- Gheorghe Adamescu (1914): Az állam kötelessége a népiskola felé. Az oktatás lapja, X. évf. 1–2. sz. (június–július). = Gheorghe Adamescu (1914): Datoria statului față de școala poporului. In: Revista generală a învățământului, anul X., no. 1-2 (iunie-iulie).
- Gheorghe Platon szerk. (2003): A románok történelme. A függetlenségtől a nagy egyesülésig (1878–1918). VII. kötet, II. rész. Enciklopédia Kiadó, Bukarest. = Gheorghe Platon coord. (2003): Istoria românilor. De la independență la mare unire (1878-1918). Vol. VII., Tom II. Editura Enciclopedică, București.
- gróf Apponyi Albert (2016): Emlékirataim. Helikon Kiadó, Budapest.
- Halász Ferenc (1906): Nemzeti népoktatás. Politikai Hetiszemle, XIII. évf. 47. sz. (november hó 18.). http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Liga_pentru_Unitatea_Cultural%C4%83_a_Tutoror_Rom%C3%A2nilor (letöltés: 2018. január 7.)
- <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenye?docid=90700027.TV&searchUrl=ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1907.%2BXXVII.%2B> (letöltés: 2018. március 30.)
- <http://www.spiruharet.ro/spiru-haret/documentatie/din-veata.pdf> (letöltés: 2017. november 14.)
- <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6966> (letöltés: 2017. november 10.)
- <https://lege5.ro/Gratuit/hezqtmry/legea-nr-1150-1864-asupra-instructiunii-a-principatelor-romane/2> (letöltés: 2017. december 7.)
- https://tudorvisanmiu.wordpress.com/2014/09/11/spiru-haret-si-reforma-sistemului-educational-model-pentru-contemporani-2/#_ftn3 (letöltés: 2017. november 23.)
- Învățământul românesc în secolul XIX (A román oktatásügy a XIX. században) <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/invatamantul-romanesc-in-secolul-xix> (letöltés: 2017. november 30.)
- Ioanu Polescu: Amicul Familiei 1880.IV.2. Idézi Vincze Gábor (2009): Gúzsba kötött kisebbség. Magyarok a 20. századi Romániába (Tanulmányok és kronológia). Partium Kiadó, Nagyvárad.
- Katus László: A Lex Apponyi http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/ (letöltés: 2018. március 8.)
- Kornis Gyula szerk. (1927): Az elszakított magyarság közoktatásügye. A Magyar Paedagógiai Társaság kiadása, Budapest.
- Középpajtai Barna Andre (1906): Magyar tanulságok a bukaresti kiállításról. Stief Jenő és Társa Könyvsajtója, Kolozsvár.
- Köte Sándor és Ravasz János szerk. (1979): Új népoktatási törvények (1907, 1908) a kibontakozó imperialista iskolapolitika szolgálatában. In: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919. Tankönyvkiadó, Budapest.
- L. Cosma (1932): Spiru Haret és a tanítók. Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf. 11–12. sz. = L. Cosma (1932): Spiru Haret și învățătorii. in: Școala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12.
- Losontzi István (1835): Hármás kis-tükör, mely a' szent históriát, a' magyar birodalomnak és Erdély országnak földjét, polgári állapotját és históriáját gyermekek' számára leábrázolja. Rév-Komáromban Weimüller Franciska betűivel.

- Lucian Predescu (1940): Románia enciklopédiája, Elmékedés Kiadó, Bukarest. = Lucian Predescu (1940): Enciclopedia României. Editura Cugetarea, București.
- Makkai Béla (2016): Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt. Bukaresti és észéki magyar lapok az identitásörzés és kisebbségi érdekvédelem szolgálatában (1860–1918). Médiatudományi Intézet, Budapest.
- Makkai Béla (2018): Magyarok „temetője” – Ó-Románia. A regái magyarság a dualizmus-kori nemzetpolitikában. NKE – Molnár Tamás Kutatóközpont, Budapest. (kézirat)
- Mikó Imre (1944): Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmányok a magyar közjog és politikai történet köréből. Minerva Kiadó, Kolozsvár.
- Nagy Péter Tibor (2000): Szeparáció és reláció. In: Oktáspolitikai és vallás szabadság. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- n. n. (1879): Szózat a magyar néphez csángó-magyar testvéreink érdekében. Nyomtatott az érsek-lyceumi könyvnyomdában, Eger.
- O istorie furată dokumentumfilm: <https://www.youtube.com/watch?v=CZk0jD3jqEw&t=2778s> (letöltés: 2017. november 9.)
- Országos Hírlap, 1898. március 24.
- Raffay Ernő (2010): Balkáni birodalom. Kárpátia Stúdió Kft., Budapest.
- Romániai Magyar Újság, 1913. január 2.
- Somogyi Géza (1905): Nemzeti iskola. In: Magyar Paedagógia, XIV. évf. 1. sz.
- Spiru Haret (1912): Criza bisericească. Inst. de Arte Grafice Carol Göbl S-sor I. St. Rasidescu, București.
- Szépvízi Balás Béla (1934): A csángóság eredete és története. Székelység kiadása, Gödöllő.
- Tarján Tamás (2014): Lex Apponyi. In: Eszme és történet, NKE Évkönyv, Budapest.
- Téglási Gábor (1904): A bukaresti főző- és háztartási iskolák. Nemzeti Névelés, XXV. évf. VI. füzet.
- Tudor Vișan-Miu (é. n.): Spiru Haret és az oktatási rendszer reformja: modell a kortársaknak = Tudor Vișan-Miu: Spiru Haret și reforma sistemului educațional: model pentru contemporani.
- V.A. Urechia (1868): A falusi iskolák Romániában. 1830–1867 közötti történelmük dokumentumok alapján. Bukarest. = V.A. Urechia (1868): Școlile sătești în România. Istorical lor de la 1830-1867 cu anesarea tuturor documintelor relative la cestiu. București.
- Vasile Iloțiu (1932): Spiru C. Haret. Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf. 11–12. sz. = Vasile Iloțiu (1932): Spiru C. Haret. in: Școala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12.
- Vesztróczy Zsolt (2009): Grünwald Béla, a nemzetiségpolitikai gondolkodó. Kisebbségkutatás, 18. évf. 1. sz.
- Vesztróczy Zsolt (2012): Modernizáció és/vagy magyarosítás: iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867–1918. Pro minoritate, XXI. évf. 1. sz.
- Zilizzi Zoltán (2006): A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus elemi népiskolákban. Sic Itur Ad Astra, 18. évf. 3–4. sz.

JEGYZETEK

- 1 A korszak nemzetiségi képviselőin kívül, Mocsáry Lajos (a Függetlenségi Párt, majd pályafutása végén a Román Nemzeti Párt képviselője) személyében akadt magyar képviselő is, aki ekképpen vélekedett, de a külföldi jeles irodalmi személyiségek közül is többen vádolták ezzel a magyar kormányokat (pl. Bjornstjerne Bjornson norvég és Lev Tolsztoj orosz író).
- 2 A marxista történész Dolmányos István a Századokban megjelent tanulmányában a következőképpen fogalmaz: „A Lex Apponyi joggal vált az iskolapolitikai eszközökkel folytatott, kudarca itélt asszimilációs kísérletek szimbólumává”. Dolmányos István (1968): A „Lex Apponyi”. In: Századok, 102. évf., 3–4. sz. 533. o. Egy másik marxista szemléletű munka szerint: „A sovinszta és klerikális politikát ekkoriban felfokozó gróf Apponyi Albert miniszter által beterveztett törvényt nemcsak a nemzetiségek, hanem a munkásmozgalom sajtója is élesen támadta.” Kóte Sándor és Ravasz János szerk. (1979): Új népoktatási törvények (1907, 1908) a kibontakozó imperialista iskolapolitika szolgálatában. In: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919. Tankönyvkiadó, Budapest. 347. o. Katus László a következőket állapítja meg: „Ha a Lex Apponyit a magyar nyelv nem magyar tannyelvű népiskolákban történő oktatásának történeti perspektívájából nézzük, a nemzetiségi egyházak és politikusok jogosan tiltakoztak ellene.” Katus László: A Lex Apponyi http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/ (letöltés: 2018. március 8.) Zilizzi Zoltán tanulmányának végén úgy összegezte, hogy bár a törvény végrehajtása során szlovák nemzetiségi tanítókat hurcoltak meg és távolítottak el állásukból, a

- „szlovák nemzeti mozgalom fejlődésének sem lehetett már ekkor véget vetni magyarosító iskolapolitikai törekvésekkel”. Zilizi Zoltán (2006): A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus elemi népiskolákban. In: Sic Itur Ad Astra, 18. évf., 3–4. sz. 261. o.
- A román történészek munkái kivétel nélkül így vélekednek. A Daniel Roxin által rendezett O istorie furată (Elhazudott történelem) című dokumentumfilmben Radu Theodoru úgy fogalmaz, hogy ez az időszak az „erdélyi román kultúra genocídiuma, holokausztja”. <https://www.youtube.com/watch?v=CZk0jD3jQjEw&t=2778s> (letöltés: 2017. november 9.)
- 3 Bánffy Dezső egyik képviselőházi felszólalásában a következőket mondta: „az én eszményem a nemzeti állam, melyben helyzet és elégedést talál mindenki, aki magyar. És pedig különbség nélkül; de csakis az, aki magyar.” Országos Hírlap, 1898. március 24. A nemzetiségi kérdéséről határozott álláspontját több munkájában is kifejtette. Lásd: Bánffy Dezső (1903): Magyar nemzetiségi politika. Légrády Testvérek, Budapest.; Bánffy Dezső (1903): A magyar nemzetiségi politika és a sovinizmus. In: Magyar Közélet, II. évf., 10. sz. Orsz. Közp. Községi Nyomda, Budapest, 77–81. o.
 - 4 A magyar parlamentarizmus történetének egyik „legsúlyosabb”, nagy felháborodást kiváltó beszéde, az Alexandru Vaida Voevod (Vajda Sándor) nemzetiségi képviselő által 1907. április 8-án elmondott beszéd volt. Ezen a napon az Apponyi Albert által beterjesztett népiskolai törvényről folyt a vita. A román képviselő példát hozva arra, hogy „mi fog kikelni abból, ha majd a románság jobban tud magyarul, mint ma”, felolvasta – utalva a magyarokra – többek között a következő (mint később kiderült a képviselő testvére által írt) verssorokat: Jogtípró ázsiai söpredék..., / Tíz átkos század óta élőködtek, / Mint vérszomjas poloskák e hazán”. Lásd: Alexandru Vaida Voevod (1998): „Gézengúz nép valátok kezdet óta...”. In: Korunk, 3./9. évf. 4. sz. 30–40. o.
 - 5 Apponyi az emlékirataiban azt állítja, hogy az elemi népiskolai oktatással kapcsolatos álláspontjának (egyben nemzetpolitikai célkitűzéseinek) kialakításában nagy szerepe volt Grünwald Bélának, mérsékelt ellenzéki párttársának. gróf Apponyi Albert (2016): Emlékirataim. Helikon Kiadó, Budapest, 313–314. o. Grünwald, elmentében az Eötvös-féle liberális oktatási és nemzetiségi politikával, mely nem erőltette az asszimilációt, azt az álláspontot képviselte, amely „az oktatásban és egy centralizált államigazgatásban vélte megtalálni az etnikai értelemben heterogén Magyarországon a magyarok többségre jutásának megoldását”. Anka László (2011): Apponyi Albert és az elemi népiskolai oktatás ingyenessé tétele. In: Új Pedagógiai Szemle, 61. évf., 11–12. sz. 230. o. Felvidéki tapasztalatai alapján jutott azokra a következtetésekre, hogy az államnak felügyelnie kell a tankönyvhasználatot, a tanítóval szembeni fegyelmi jogkörét bővíteni kell, és az államnak bele kell szólnia a tanító megválasztásába. Lásd: Vesztróczy Zsolt (2009): Grünwald Béla, a nemzetiségpolitikai gondolkodó. In: Kisebbségkutatás, 18. évf., 1. sz. 76–95. o.
 - 6 „[...] akkora néparadat hullámszik arra felé, minőt Európa semmiféle állama nem von el tőlünk [...]” – írja dr. Thirring Gusztáv 1904-ben megjelent munkájában. A román statisztika „hátramaradottsága” miatt a romániai magyarok számát pontosan meghatározni nehéz lenne. A szerző szerint 50 000 és 200 000 között ingadoznak a nézetek. Makkai Béla a romániai magyarság létszámát a korszakban (a magyar anyanyelvű csángókkal együtt, az idénymunkásokat nem számítva) legfeljebb százezer főre becsüli. Dr. Thirring Gusztáv (1904): A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Kilián Frigyes magy. Kir. könyvnyomdája, Budapest, 304. o. Makkai Béla (2016): Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt. Bukaresti és eszéki magyar lapok az identitásörzés és kisebbségi érdekvédelem szolgálatában (1860–1918). Médiatudományi Intézet, Budapest, 28. o.
 - 7 Barabás Endre a Románia területén élő magyarokat két nagy csoportra osztotta: moldvai csángóokra és Románia területén ideiglenes letelepedett, magyar állampolgárságukat fenntartó magyarságra. Lásd: Barabás Endre (1901): A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. Pesti Könyvnyomda – Részvény-társaság, Budapest. 7. o. A bukaresti magyarok (számuk 30-40 ezer) többsége iparosként vagy kereskedőként kereste kenyerét. Lásd: Budapesti Hírlap, XXVI. évf., 198. sz. (1906. július 21.) 10. o.
 - 8 Lásd: V.A. Urechia (1868): Școlile sătești în România. Istorical lor de la 1830-1867 cu anesarea tuturor documentelor relative la cestiuene. București. = V.A. Urechia (1868): A falusi iskolák Romániában. 1830-1867 közötti történelmük dokumentumok alapján. Bukarest. A francia – mint első idegen nyelv – oktatásnak megjelenését a román iskolákban a XVIII. századra datálják. Román történészek szerint a XIX. század elejére a francia nyelv tanulásának lehetősége a kisebb városok (pl. Brăila, Ploiești, Slatina) tanulói számára is lehetővé vált a Román Királyságban. Lásd: Dragnea Mihai: Modernizarea Învățământului românesc (sec. al XIX-lea) = Dragnea Mihai: A román oktatástyű modernizálása a XIX. században <https://www.istoria-romanilor.com/modernizarea-invatamantului-romanesec-sec-al-xix-lea/2011/09/15> (letöltés: 2018. május 14.)
 - 9 Az 1828–1829 között zajló orosz–török háború végén a két román állam (Havasalföld és Moldva)

- hivatalosan is orosz protektorátus alá került, adminisztratív autonómiát élvezve.
- 10 Gheorghe Asachi (1788–1869): moldvai születésű román író, költő, festő, drámaíró, történész és fordító. Megbecsült újságíró és politikai ember volt a polihisztor, ugyanakkor vitatott politikai személyiség is, mivel helyeselte az Orosz Birodalom jelenlétét Moldvában.
 - 11 Dr. Gál Kelemen (1930): A nemzeti nevelés román fogalmazásban. In: Dr. György Lajos (szerk.): Erdélyi Tudományos Füzetek, 24. sz. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár, 3. o.
 - 12 Kornis Gyula szerk. (1927): Az elszakított magyarság közoktatásügye. A Magyar Paedagógiai Társaság kiadása, Budapest. 15. o.
 - 13 A XIX. század második felének oktatási törvényeiről és intézkedéseiről (1864-es, 1866-os és 1870-es törvényekről) bővebben lásd: *Ínvätământul românesc în secolul XIX (A román oktatásügy a XIX. században)* <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/invatamantul-romanesc-in-secolul-xix> (letöltés: 2017. november 30.)
 - 14 Kornis, 1927. 15. o.
A „Revista generală a învățământului” (Az oktatás lapja) 1914 nyarán megjelent száma szerint 1864-ben 353 falusi iskola volt Moldvában és 1635 Munténiában (Havasalföldön), azaz összesen 1988 falusi iskoláról beszélhetünk Romániában ebben az évben, s mindemellett működött 165 városi iskola is. A törvényt „óriási lépésnek” tartja a cikk is, ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy az eredmény korántsem volt olyan, mint amilyennek azt várták. 1877-ben ugyanis Romániában 1882 vidéki és 260 városi iskola volt, ami azt jelenti, hogy nagyjából százal több városi intézmény jött létre 13 év alatt, viszont a vidéki iskolák száma megközelítőleg ugyanennyivel csökkent. Az igazi áttörés a román iskolák létesítése terén a cikk szerzője szerint Dimitre Sturdza minisztersége és Haret főtitkárságának idején valósult meg. Lásd Gheorghe Adamescu (1914): *Datoria statului față de școala populară*. In: *Revista generală a învățământului*, anul X., no. 1-2 (iunie-iulie). 4. p. = Gheorghe Adamescu (1914): *Az állam kötelessége a népiskola felé*. In: *Az oktatás lapja*, X. évf., 1–2 sz. (június–július). 4. o.
 - 15 Lásd: <https://lege5.ro/Gratuit/heztqmyr/legea-nr-1150-1864-asupra-instructiunii-a-principatelor-uni-te-romane/2> (letöltés: 2017. december 7.)
 - 16 Ezt azért is fontos megemlítenünk, mert a „Lex Apponyi” néven ismert 1907. évi XXVII. tc. 20. §-ának 1. pontja a kritizáltak közé tartozott, pedig ehhez hasonló volt. A törvény ekképpen szólt: „ha az illető iskolákban a magyar nyelv, a számolás, a hazai földrajz és történelem, továbbá a polgári jogok és kötelességek tanítása közszégi iskolákban a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megállapított tanterv szerint és óraszámban, kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédeszközök használatával, hitfelekezeti iskolákban pedig a vallás- és közoktatásügyi miniszter által is jóváhagyott, vagy a mennyiben az iskolafenntartó részéről fölterjesztett tanterv jóváhagyható nem volna, általa megállapított tanterv szerint és óraszámában kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédeszközök használatával történik.”
 - 17 Szépvízi Balás Béla (1934): *A csángóság eredete és története*. Székelység kiadása, Gödöllő, 93. o.
 - 18 Raffay Ernő (2010): *Balkáni birodalom. Kárpátia Stúdió Kft.*, Budapest, 199. o.
Az 1907. évi XXVII. tc. nem zárta be nemzetiségi iskolákat pusztán azért, mert azok nem magyar tanfelügyek. A 18. § például előírta a hitfelekezeti elemi iskola számára a magyar tanfelügyet ott, ahol a beírt tanulóknak fele magyar anyanyelvű, de az iskolafenntartók gondoskodhattak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban. Lásd: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6966> (letöltés: 2017. november 10.)
 - 19 N. n. (1879): *Szózat a magyar néphez csángómagyar testvéreink érdekében*. Nyomatott az érsek-lyceumi könyvnyomdában, Eger, 22. o.
 - 20 Ion C. Brătianu 1879–1881 közötti kormányában volt vallás- és közoktatásügyi miniszter.
 - 21 Ioanu Polescu: *Amicul Familiei 1880.IV.2*. Idézi Vincze Gábor (2009): *Gúzsba kötött kisebbség. Magyarok a 20. századi Romániába (Tanulmányok és kronológia)*. Partium Kiadó, Nagyvárad, 12–13. o.
 - 22 Vincze, 2009. 13. o. Ennek köszönhetően – annak ellenére, hogy mindezt a törvény büntette – a magyar szülők nem engedték többet, vagy el sem küldték gyermeküket az iskolába. Így a XX. század elején a jórészt csángók lakta Bákó megye iskolaköteleseinek csak 26%-a járt iskolába, a hat évvel felüliek csupán 17,5%-a tudott írni-olvasni. Lásd: Barabás Endre (1908): *Románia közoktatásügye*. Nyomatott az „Ellenzék” könyvnyomdájában, Kolozsvár, 11. o.
 - 23 Beke György (1994): *Népek nagy romlása román uralom alatt*. Szenci Molnár Társaság, Budapest. 9. o.
 - 24 Vasile Iloțiu (1932): *Spiru C. Haret*. In: *Școala noastră*, *Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj*, anul IX., no. 11-12. 437. p. = Vasile Iloțiu (1932): *Spiru C. Haret*. In: *Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja*, IX. évf., 11–12. sz. 437. o.
 - 25 Gh. Apostol (1932): *Discurs festiv*. In: *Școala noastră*, *Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj*, anul IX., no. 11-

12. 431. p. = Gh. Apostol (1932): Ünnepi beszéd. In: Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf., 11–12. sz. 431. o.
- 26 Gál, 1930. 4. o.
- 27 Uo.
- 28 Ballagi Aladár (1888): A magyarság Moldvában. Fanda József könyvnyomdája, Budapest, 27. o.
- 29 Uo.
- 30 Adamescu, 1914. 4. o.
- 31 Kornis, 1927. 15. o.
- 32 Dragnea Mihai: A román oktatásügy modernizálása a XIX. században, <https://www.istoria-romanilor.com/modernizarea-invatamantului-romanesc-sec-al-xix-lea/2011/09/15> (letöltés: 2018. május 14.)
A Magyar Királyságban a tankötelezettségről az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 1. §-a rendelkezett (6 éves kortól 12 éves, illetve 15 éves korig), a törvény be nem tartása esetén a szülőkre vonatkozó büntetésről a 4. § ír. Lásd: Mikó Imre (1944): Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmányok a magyar közjog és politikai történet köréből. Minerva Kiadó, Kolozsvár, 428. o.
- 33 A törvény Petru Poni kultuszminiszter nevéhez köthető, így Poni-féle törvénynek is nevezik. Bár a törvény több alkalommal is változtatásokon esett át, de 1924-ig, a Constatin C. Angelescu-féle törvények születéséig hatályban maradt.
- 34 Uo.
- 35 Raffay Ernő könyvében említi egy 1905-ös törvénymódosítást is. Raffay, 2010. 199. o.
- 36 Uo.
- 37 <http://www.spiruharet.ro/> (letöltés: 2018. március 8.)
- 38 Petre S. Aurelian, Gheorghe Chițu és Dimitrie A. Sturza oktatásügyi miniszterségének ideje alatt.
- 39 Dimitrie A. Sturza kultuszminiszterségének ideje alatt.
- 40 Haret 1897 és 1899, 1901 és 1904, valamint 1907 és 1910 között volt oktatásügyi miniszter.
- 41 <http://www.spiruharet.ro/spiru-haret/documentatie/din-veata.pdf> (letöltés: 2017. november 14.)
- 42 Tudor Vișan-Miu: Spiru Haret și reforma sistemului educațional: model pentru contemporani = Tudor Vișan-Miu: Spiru Haret és az oktatási rendszer reformja: modell a kortársaknak, https://tudorvisanmiu.wordpress.com/2014/09/11/spiru-haret-si-reforma-sistemului-educational-model-pentru-contemporani-2/#_ftn3 (letöltés: 2017. november 23.) A továbbiakban: Vișan-Miu: Spiru Haret.
- 43 L. Cosma (1932): Spiru Haret și învățatorii. in: Școala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12. 441. p. = L. Cosma (1932): Spiru Haret és a tanítók. In: Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf., 11–12. sz. 441. o.
- 44 Dumitru Ilea (1932): In Memoria lui Spiru Haret. in: Școala noastră, Revista pedagogică culturală a corpului didactic primar din jud. Sălaj, anul IX., no. 11-12. 434. p. = Dumitru Ilea (1932): Spiru Haret emlékére. In: Mi iskolánk, A Szilágy megyei pedagógusok kulturális és pedagógiai lapja, IX. évf., 11–12. sz. 434. o.
- 45 Raffay, 2010. 200. o.
Kísértetiesen hasonlóak ezek a szavak Somogyi Gézáéhoz – aki 1905-ben a Néptanítók Lapja hasábjain hasonlóképpen azt állítja, hogy a népiszkola az „nemzeti iskola”, s azt sem tartaná problémának, ha a növendékeket „újra sovínisztává” nevelnék, akik azt állítanák, hogy már az első ember, Ádám is magyar volt – annyi különbséggel, hogy Somogyi „csak” a znióváraljai tanítóképző intézet igazgatójaként, Haret román oktatásügyi miniszterként tette ezt a nyilatkozatot. Lásd: Somogyi Géza (1905): Nemzeti iskola. In: Magyar Paedagógia, XIV. évf. 1. sz. 340–356. o.
- 46 Mindezt Constantin Dumitrescu jászvásári iskolai főtanfelügyelővel közösen dolgozták ki. Összesen 114 cikkkel próbálta a közép- és felsőoktatás színvonalát emelni. Lásd: Dragnea Mihai: A román oktatásügy modernizálása a XIX. században, <https://www.istoria-romanilor.com/modernizarea-invatamantului-romanesc-sec-al-xix-lea/2011/09/15> (letöltés: 2018. május 14.)
- 47 A Nemzeti Nőnevelés című magyar folyóiratban az egyik cikk szerzője, Téglási Gábor csodálattal beszél a román oktatásügyi miniszter nőnevelés terén nyújtott teljesítményéről: „Románia jelenlegi kultuszminisztere, Spiru C. Haret, bámulatos tevékenységet fejt ki a királyság elmaradt iskolaügyeinek minden irányban való fejlesztése és fokozása körül. A nőnevelés külön gonddal reformálja [...]. Az itt bemutatott háztartási iskolával a nemzeti érzést is erősen kultiválják, s a növendékek román nemzeti viseletben jelennek meg legtöbbször.”
Téglási Gábor (1904): A bukaresti főző- és háztartási iskolák. Nemzeti Nőnevelés, XXV. évf. VI. füzet. 260-262. o.
- 48 Vișan-Miu: Spiru Haret.
- 49 Mindemellett fontos szerepet játszott Haret a „Revista generală a învățământului” (Az oktatás lapja), valamint a „Liga deșteptării” (Ébredés bajnokai) című sajtótermékek megjelenésében.
- 50 Egyik ilyen lap volt a Néptanítók Lapja.
- 51 Ilyen ünnepnap volt május 10-e és január 24-e. 1859. január 24-én egyesült a két román fejedelemség (Havasalföld és Moldva), 1881. május 10-én kiáltották ki a Román Királyságot.
- 52 Az elsőt 1898-ban. lásd: Ilojiu, 1932. 439. o.
- 53 Az Apponyi-féle 1907. évi XXVII. tc. 17. §-a úgyszintén ilyen szellemben történő oktatásra

- trekszik, amikor kimondja: „Minden iskola és minden tanító, tekintet nélkül az iskola jellegére és arra, hogy állami segílyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a vallásérkölsös gondolkodást tartozik kifejleszteni és megerősíteni.”
- 54 Érdekes, hogy az erdélyi román George Joandrea, a lugosi ortodox román tanítási nyelvű fiú- és leánynevelő intézet igazgatója, az intézmény évkönyvében éppen azt kritizálja a magyar óvodákban, hogy magyar népi játékokat és mondókat tanítanak – miközben mindez a román oktatás alapját képezi –, ami az igazgató szerint „nem a román gyerekek beállítottságának” megfelelő, s ez a román gyerekeket inkább elriasztja, mintsem az óvodába járásra sarkallja. George Joandrea (1905): *Jocurile de copii și importanța lor pedagogică. Raportul VIII al școalei capitale ortodox oromâne de băieții și fetele din Lugoj pe anul școlastic 1904/1905*. 1–10. p. = George Joandrea (1905): *A gyermekjátékok és azok pedagógiai fontossága. II. jelentés a lugosi ortodox, román tanítási nyelvű fiú- és leánynevelő intézet 1904/1905-ös tanévére*. 1–10. o.
- 55 Vișan-Miu: Spiru Haret. A XIX. század végén újraindított (1895), sérült gyermekek oktatásával foglalkozó focșani intézmény is hangsúlyt fektetett arra, hogy növendékei a történelmet önálló tantárgyként tanulják. Lásd: Dragnea Mihai: *A román oktatásügy modernizálása a XIX. században*, <https://www.istoria-romanilor.com/modernizarea-invatamantului-romanesec-sec-alex-lea/2011/09/15> (letöltés: 2018. május 14.)
- 56 Alexandru Vlahuță román író arra kérte, hogy írjon *România pitorească* (Festői Románia) címmel egy olyan művet, amely „az anyaföldnek és a hazafiaknak éneke”. A prózákat tartalmazó mű el is készült és 1901-ben jelent meg, amely szinte földrajzi atlaszként mutatja be a XX. század eleji Romániát. Haret minden tanulótól 10 bani pénzt gyűjtött azért, hogy Stradivarius hegedűt tudjon venni George Enescu zeneszerzőnek. Nem maradt el a „hála”, a nemzetközi híru román zeneszerző a XX. század első éveiben szerzte legismertebb szerzeményeit (pl. *Román rapszódia*). Uo. Vlahuță művének feltételezhetően azt a szerepet szánták, mint amelyet betöltött a magyar társadalomban Losontzi István Hármas kis-tükör című munkája. Lásd: Losontzi István (1835): *Hármas kis-tükör, mely a’ szent históriát, a’ magyar birodalomnak és Erdély országnak földjét, polgári állapotját és históriáját gyermekek számára leábrázolja*. Rév-Komáromban Weinmüller Franciska betűivel.
- 57 Iloțiu, 1932. 437–438. o. 1897-ben a tanítók száma 4085 fő volt, 1910-ben pedig 6460 fő.
- 58 A törvények szerint a magániskolák kétfélék lehetnek. Az egyikbe román gyermekek is felvethetők voltak (ott a tanítás nyelve a román, de bizonyos tantárgyakat előzetesen jóváhagyott terv szerint oktathattak), a másikba csak idegen alattvalók gyermekei tanulhattak. Lásd: Raffay, 2010. 200. o.
- 59 Haret miniszter úgy gondolta, a dobudzsai bolgárok a „visszacsatolás” révén már románok, de sajnos idegen eredetük következtében nem ismerik a román nyelvet. Lásd: Bíró Sándor (1989): *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 195. o.
- 60 Barabás, 1901. 23. o.
- 61 Ezzel szemben a magyar állam 1907-ig megelégedett a magyar nyelv kismértékű tanításával. Az 1879-ben hozott XVIII. tc. ugyan próbálta a román egyházi elemi népiskolákban a magyar államnyelvet elsajátíttatni a növendékekkel, de mivel nem fogalmazott meg konkrét elvárásokat a nyelvtanulás kapcsán, így a várt eredmények elmaradtak. Amikor mindezt orvosolni kívánta az 1907. évi XXVII. törvénycikk 19. §-a – amely az 1879-ben hozott XVIII. tc. újrafogalmazásaként és továbbgondolásaként értelmezhető –, akkor óriási felháborodás volt tapasztalható mind a román nemzetiségi képviselők részéről, mind a hazai és romániai sajtóban, pedig Romániában már a századfordulóra jóval drasztikusabb törvényekkel próbálták az állam nyelvének megtanulására sarkallni az azt nem beszélőket. A 19. § így szólt: „A nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolákban, akár részestülnek állami segílyben, akár nem, a magyar nyelv a mindennapi tanfolyam valamenynyi osztályában a vallás- és közoktatásügyi miniszter által a hitfelekezeti iskolafenntartó meghallgatásával megállapított tanítási terv szerint és kijelölt óraszámban oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni.” Lásd: Zilizi, 2006. 237. o.
- 62 Makkai Béla (2018): *Magyarok „temetője” – Ó-Románia*. A régi magyarság a dualizmus-kori nemzetpolitikában. NKE – Molnár Tamás Kutatóközpont, Budapest. (kézirat)
- 63 Őket súlyos tandíj is terhelte, miközben a román elemi oktatás ingyenes volt.
- 64 Makkai, 2018. (kézirat)
- 65 Az 1907. évi XXVII. törvénycikk 33. §-a is megkövetelte a hivatalos iskolai dokumentumok államnyelven történő kitöltését, vezetését, de a magyar nyelv mellett „hasábosan” szerepelhetett az intézmény oktatási nyelvén is az adott szöveg. „Bármilyen jellegű elemi népiskolánál magyar nyelvű és csak olyan nyomtatványminták (iskolai felvételi, előmeneteli és mulasztási naplók,

- mulasztási kimutatások stb.) alkalmazhatók, a melyek a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megállapított összes rovatokat tartalmazzák. E nyomtatványminták magyar nyelven töltendőek ki. A községi iskolák és az államsegélyes hitfelekezeti népiskolák az állami iskolák számára megállapított nyomtatványmintákat köteles használni és szintén magyar nyelven kitölteni. A tanulók számára kiadandó értesítő könyvek és bizonyítványok bármily jellegű elemi népiskoláknál magyar nyelven állítandók ki. Az iskola fenntartónak azonban jogában áll ezeket a magyar nyelv mellett zásábosan a megállapított tannyelven is kitölteni.” <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90700027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1907.%2BX XVII.%2B> (letöltés: 2018. március 30.)
- 66 Makkai, 2018. (kézirat)
- 67 Az öt évvel később született 1907. évi XXVII. törvénycikk – hasonlóan a román törvényekhez – az állami címer és zászló tiszteletét a 17. és a 22. §-sal biztosította. A 17. § kimondta: „nemzeti ünnepeken pedig az épületen (iskola épülete – K.A.) a magyar nemzeti címeres zászló tüzendő ki.” A román nemzetiségi képviselők ezzel kapcsolatban rögtön jelezték, hogy a címer és a zászló használata szerintük „olyan külsőség, ami az elérni óhajtott céllal ellenkező hatást is válthat ki”. Lásd: Mikó, 1944. 440. o.
- 68 Barabás, 1901. 23. o.
- 69 Uo.
- 70 Cikkeiben megdölgöndolatlanul adott hangot annak is, hogy a regáti magyar tanítézetek pénz kapnak a magyar kormánytól. Mindez okozott némi kellemetlenséget az osztrák-magyar követségnek. Jelen esetben is elmondható, hogy a román törvényhozás évekkal hamarabb fegyelmi vétségnek tulajdonította azt, ha egy pedagógus az államnyelv tanítását „elhanyagolja”, ha a kormány által nem engedélyezett tankönyveket használnak az iskolában, vagy ha a tanító „államellenes irányt követ”, mint a magyar. A Magyar Királyságban az ilyen jellegű problémákat Apponyi az 1907. évi XXVII. törvénycikk 22. §-ának pontjaival igyekezett orvosolni.
- 71 Makkai, 2018. (kézirat)
- A leányiskolai részleget ideiglenesen egy bérépületben szervezték meg. Az újraindításához szükséges magyar pénz megérkezése felkeltette a román postahivatal (belügyi szervek!) figyelmét, ami azért is érdekes, mert fordított esetben – amikor az erdélyi román iskolák működtetésére küldtek pénzt Romániából, vagy az erdélyi román bankok működtetésére érkezett „külföldi támogatás” – a magyar hatóságok nem voltak ennyire résen. Erre hívta fel a figyelmet munkájában Barabás Endre, aki miután statisztikai adatokkal bizonyította, hogy a magyarországi románok „műveltségi viszonyai” sokkal jobbak, mint a romániai románoké, felteszi a kérdés: „Nem tünik-e fel azért különösnek, hogy mindezek dacára Románia mégis egy millió koronát áldoz a hazai oláhság közművelődési céljaira (Barabás) a magyar törvényhozás hozzájárulásával akkor, midőn hazánkban a két milliónyi oláhságnak több nép-oktatási intézete van, mint egész Romániának.” Lásd: Barabás, 1901. 10. o.
- És valóban, az 1890-ben, Bukarestben létrehozott, munkáját 1891-ben megkezdő Kulturális Liga (teljes nevén: Liga a románok kulturális egységéért) aktív tevékenységet folytatott kulturális és politikai téren is Erdély és Románia politikai egységének megvalósulásáért. Lásd erre egy román enciklopédia magyarázata: Lucian Predescu (1940): *Enciclopedia României*. Editura Cugetarea, București. = Lucian Predescu (1940): *Románia enciklopédiája*, Elmélkedés Kiadó, Bukarest.
- http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Liga_pentru_Unitatea_Cultural%C4%83_a_Tutoror_Rom%C3%A2nilor (letöltés: 2018. január 7.)
- 72 A Széll Kálmán miniszterelnökig „elérő” diplomáciai konfliktusról lásd bővebben: Makkai, 2018. (kézirat)
- 73 A tanfelügyelők melegségére szóljon, hogy a „jó szándékú teszteszaságuk” sok esetben felsőbb utasításnak volt köszönhető. Erről tanúskodik egy 1904 novemberében történt eset, amikor egy református leányiskolát meglátogató román tanfelügyelő több kifogást is talált (többek között azt, hogy a román királyi pár képe nincs kint az osztályteremben, valamint, hogy a történelmet nem a jóváhagyott tankönyvből, hanem diktálással tanítják), Újváry tanfelügyelő Pallavicini János bukaresti nagykövet véleményét kérte. A nagykövet a hiányok pótlására szólította fel az esperet, mondván „alkalmazkodni kell”. Természetesen a tanfelügyelet „élt a lehetőséggel”, s nem sok időt hagyva a korrigálásra nemsokára ismét látogatást tett az intézményben. Az 1907. évi XXVII. tc. 17. §-a is foglalkozott – többek között – azzal, hogy a tanterem falára kinek az arcképei lehetnek kifüggesztve: „[...] E jelvényeken kívül csak a törvényhatóság és a község címere és az iskola községi, illetőleg felekezeti jellegét a törvényesen megállapított kitételekkel megjelölő magyar nyelvű külső felirat és a tanteremben az illető hitfelekezet egyházi főpásztorainak arcképei, vallási jelvények, valláskegyeleti képek, és az oktatáshoz szükséges tanszerek alkalmazása van megengedve, melyek azonban idegen történeti vagy földrajzi vonatkozásokat nem tartalmazhatnak és csakis hazai készítmények lehetnek.”
- 74 Bíró, 1989. 195. o.
- 75 Uo.
- 76 Uo.

- 77 Ezt bizonyítja a fentiekben említett (54. hivatkozás) Joandrea-féle panasz, aki szerint az „elriasztott” gyermekek nem járnak többet óvodába.
- 78 Raffay, 2010. 202. o.
- 79 Gheorghe Platon coord. (2003): *Istoria românilor. De la independență la mare unire (1878-1918)*. Vol. VII., Tom II. Editura Enciclopedică, București. 60. p. = Gheorghe Platon szerk. (2003): *A románok történelme. A függetlenségtől a nagy egyesülésig (1878–1918)*. VII. kötet, II. rész. Enciklopédia Kiadó, Bukarest. 60. o.
A kötet a Román Akadémia történettudományi és archeológia szekciójának kiadványa.
- 80 Kornis, 1927. 16. o.
Azzal szemben, hogy a magyarországi nemzetiségek és képviselők rendszeresen hivatkozhattak az 1868. évi Eötvös-féle nemzetiségi törvényre, s annak megsértésére, a romániai kisebbségek hivatalosan nem is léteztek, mint ahogyan nemzetiségi kérdés sem létezett a korszak Romániájában. Vajda Sándor román nemzetiségi képviselő egy képviselőházi vita során, amikor a magyar képviselők szóvá tették neki azt, hogy miképpen bánnak Romániában a magyarokkal, azt felelte, hogy az más eset, mert Románia nemzetállam, amelynek nincs nemzetiségi törvénye. Lásd: Középkajtai Barna Endre (1906): *Magyar tanulságok a bukaresti kiállításról*. Stief Jenő és Társa Könyvsajtója. Kolozsvár. 6. o.
- 81 A romániai magyarok egyik lapja a következőképpen írt Haret halála kapcsán: „Spiru Haret volt az, aki a magyar iskoláink vezetői előtt azon észrevételét fejezte ki, hogy gyermekeink a tízperces szünet alatt nem társalognak eleget románul.” *Romániai Magyar Újság*, 1913. január 2. 2. o.
- 82 Csoma Gergely (1988): *A moldvai csángó magyarok*. (Az utószót írta Domokos Pál Péter). Corvina Kiadó, Budapest, 140. o.
- 83 Arra is volt példa, hogy a Román Királyság a katolikus egyház iskolai befolyásának visszaszorítását azonnali hatállyal [!] beterjesztett törvényjavaslattal próbálta elérni, nem csak azért, mert a regáti magyarság iskolafejlesztései „aggasztóak”, hanem azért is, mert azt gondolta, hogy ez megfelelő retorzió a Berzeviczy-féle magyar iskolai törvényjavaslatért. Lásd: Makkai, 2018. (kézirat) A Berzeviczy-féle törvényjavaslatot és a Lex Apponyit is Halász Ferenc dolgozta ki. Lásd: Vesztőrczy Zsolt (2012): *Modernizáció és/vagy magyarosítás: iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867–1918*. In: *Pro minoritate*, XXI. évf., 1. sz. 158. o. A két királyság tehát végig figyelemmel kísérte egymás oktatáspolitikai intézkedéseit.
- 84 Halász Ferenc (1906): *Nemzeti népoktatás*. In: *Politikai Hetiszemle*, XIII. évf., 47. sz. (november hó 18.). 4. o.
- 85 A nemzetiségek beolvasztására tett kísérlet Nyugat-Európában sem volt ismeretlen, maga a folyamat Franciaországban, Angliában és Németországban is lezajlott. A magyar politikai elit számára pontosan ezek a példák szolgáltak mintául. Lásd: Tarján Tamás (2014): *Lex Apponyi*. In: *Eszme és történet*, NKE Évkönyv, Budapest, 404. o.; Nagy Péter Tibor (2000): *Szeperáció és reláció*. In: *Oktatáspolitikai és vallászsabadság*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 159–160. o.
- 86 C. Angelescu román közoktatási miniszter 1924-ben a román törvényhozó kamara elé terjesztett állami elemi népiskolai törvényjavaslata kapcsán többször hivatkozott az Apponyi-féle törvénycikk intézkedéseire sok esetben hibásan idézve a törvény paragrafusainak szövegét. Állítása szerint a törvény a román tanítási nyelvű elemi iskolákban is megkövetelte – a magyar nyelv tantárgyon kívül – a történelem, földrajz, alkotmánytan, számtan tanítását az állam nyelvében. A törvény azonban az öt tantárgy állami tanterv szerinti tanításáról rendelkezik. A román kormány az 1907-es népiskolákat érintő törvényre sokszor utalt a Népszövetséggel folytatott egyeztetések során is. Lásd: Barabás Endre (1931): *A román kormány miként tette hírhedtté a magyar (Apponyi-féle) törvényeket a román parlamentben a román közvélemény és a Népszövetség előtt*. Népies Irodalmi Társaság, Budapest.
- 87 Nem elképzelhetetlen, hogy merítettek is egymás ötleteiből. Haret például munkájában a regáti ortodox egyház működése kapcsán kéri olvasóit arra, hogy „emeljék tekintetűket a hegyeken túlrá”, s vegyenek példát az erdélyi román ortodox egyház szerkezetéről, működési struktúrájáról. Mindez bizonyíték arra, hogy a román kultuszminiszter figyelemmel kísérte a szomszéd királyság belső ügyeit. Lásd: Spiru Haret (1912): *Criza bisericească (Válság az egyházban)*. Inst. de Arte Grafice Carol Göbl S-sor I. St. Răsădescu, București, 14–15. o.